

LAYƏ ƏBDÜRƏHİM QIZI MUSTAFAYEVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

Rəşid Behbudov, 134,

PRAQMATİKA DİLÇİLİYİN BİR SAHƏSİ KİMİ

Xülasə:

Praqmatika, dilçilik və fəlsəfədə təbii dildən ünsiyyətdə istifadənin öyrənilməsi, daha dəqiqi dillər və onların istifadəçiləri arasında münasibətlərin öyrənilməsi anlamını verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, praqmatika bəzən linqvistik semantikadan fərqləndirilərək linqvistik ifadələrin hərfi mənalarını təyin edən qaydalar sisteminin öyrənilməsi kimi anlaşılır. Bundan əlavə, praqmatika danışılan (ifadə edilən) linqvistik mənanın həm hərfi, həm də qeyri-hərfi aspektlərinin dilin istifadə olunduğu fiziki və ya sosial kontekstə (geniş şəkildə şərh edilən) istinad edən prinsiplərlə necə müəyyən edildiyini öyrənir. Bu aspektlər arasında danışığ və şərti “implikasiyalar” var. Digər aspektlərə metafor, zevqma və müəyyən danışığ aktları daxildir.

Açar sözlər: *praqmatika, danışığ, kontekst, məna, situasiya, sual, cavab*

Praqmatika dilçiliyin mühüm bir sahəsi kimi qəbul edilir. Praqmatika sözlərin və ifadələrin hərfi mənalarından kənarında ifadə etdikləri mənaları bizə təqdim edir və həmçinin imkan yaradır ki, xüsusi kontekstlərdə mənanın necə ifadə olunduğunu anlayaq (başə düşək). İnsanlarla ünsiyyət qurarkən dinləyən və danışan arasındakı söhbətdə (dialoqda, diskursda və s.) daimi məna danışığıları olur. Praqmatika bu danışığıları əks etdirir və insanların bir-biri ilə ünsiyyət qurarkən nə demək istədiklərini ehtiva edir. Belə olduğu halda, “Praqmatika nədir?” sualına cavab verməyə çalışaq.

Praqmatika sözlərin hərfi mənası ilə sosial kontekstdə nəzərdə tutulan mənası arasındakı fərqi öyrənir və ironiya, metafora və metonomiya, zevqma və s. kimi üslubi fiqurları ehtiva edə bilir.

T.Honderik “Oxford Companion to Philosophy” (1995) kitabında praqmatikanı belə tərif edir: “Diqqəti istinad, həqiqət və ya qrammatikaya deyil, istifadəçilərə və dildən istifadə kontekstinə yönəldən sahə praqmatika hesab olunur” [3, s. 100].

Praqmatikanın nəzərdə tutulan məna və nitq aktları kimi müxtəlif aspektləri var. Bütün bu aspektlər praqmatikanı bütövlükdə başə düşmək üçün vacibdir.

Praqmatikanın mənşəyini araşdırsaq məlum olur ki, bu termini (“Praqmatika” terminini) ilk dəfə 1930-cu illərdə filosof və psixoloq Çarlz U.Morris işlətmişdir və bu termin 1970-ci illərdə dilçiliyin bir sahəsi kimi daha da inkişaf etdirilmişdir. Praqmatika linqvistik bir termdir [4, s. 180].

Praqmatizm sözləri dünyanı dərk etmək üçün vasitə hesab edən və fikrin funksiyasının reallığı birbaşa əks etdirmək cəhdini rədd edən fəlsəfi ənənədir.

Praqmatistlər iddia edirlər ki, bütün fəlsəfi düşüncələr, o cümlədən dil, praktiki istifadələri baxımından praqmatika vasitəsilə daha yaxşı anlaşılır.

1947-ci ildə Ç.Morris “İşarələr, Dil və Davranış” kitabında praqmatik nəzəriyyəni ortaya qoymaq üçün praqmatizm və fəlsəfə, sosiologiya və antropologiyadan istifadə etdi. Ç.Morris yazırdı ki, praqmatika “danışıqda işarələrin mənşəyi, istifadəsi və təsirləri ilə məşğul olur” [4, s. 188].

Praqmatikada işarələr yol nişanları kimi fiziki əlamətlərdən daha çox nitqi müşayiət edən hərəkətlərə, jestlərə, bədən dilinə və səs tonuna aiddir [2, s.11].

Praqmatika dilin mənasını sosial kontekstdə nəzərdən keçirir və sözləri praktik mənada necə istifadə etdiyimizə istinad edir. Həqiqətən deyilənləri başa düşmək üçün biz kontekstləri (fiziki yer də daxil olmaqla) araşdırmalı və sosial siqnallara, məsələn, bədən dili və səs tonuna diqqət yetirməliyik [5, s.38].

Gəlin bir neçə fərqli praqmatik nümunəyə və onların kontekstual mənasına baxaq. Mənanı daha aydın anlamaq üçün nümunələri ingilis dilində verib və sonra Azərbaycan dilində tərcümələrini verəcəyik.

Nümunə 1:

Your friend says: “It is hot here. Can you crack open the window?”

Sən və dostun qonaq otağında oturub dərs hazırlayırsan. Dostun deyir: “*Bura istidir. Pəncərəni bir az aralaya bilərsən?*”

İngilis dilində “crack” feilinin hərfi mənası “sındırmaq, çat açmaq” kimi tərcümə olunur. Lakin bu nümunədə “crack” feilini işlətməklə danışanın məqsədi pəncərəni sındırmaq deyil, kontekstdən də görüldüyü kimi isti olduğu üçün pəncərəni bir az açmaq istəməsidir.

Növbəti nümunədəki situasiyanı təqdim edək

Nümunə 2:

“Gosh, would you look at the time!”

Qonşunla söhbət edirsən. Qonşun tez-tez saatına baxır və hiss olunur ki, sənə nə danışdığını onu çox da maraqlandırmır, yaxud onun diqqəti tam şəkildə sənə deyil. Qəfildən qonşun sənə deyir: “*Sən Allah, bir saatına bax!*”

Bu kontekstdən onu anlayırıq ki, qonşun əslində sənə istiqamət vermir ki, saatına baxasan, onun əsl məqsədi odur ki, səndən ayrılısın və söhbəti yekunlaşdırsın. Yəni, onun (qonşunun) ümumi bədən dillərinə görə söhbətdən uzaqlaşmağa çalışdığı qənaətinə gələ bilərik.

Nümunə 3:

Your friend says: “Hey, how are you doing?”

Universitetin həyatında gəzərkən tanış tələbələrdən biri ilə qarşılaşırsan. Həmin tələbə sənə deyir: “*Dostum, necəsən? Nə var nə yox?*”

Bu sualın verilməsindəki məqsəd o deyil ki, sən durub tanışına başına gələnləri, yaxud bütün həftə ərzində gördüyün işləri danışasan. Bu kontekstdəki əsas

məqsəd odur ki, yaxud bu sualın əsas cavabı odur ki, sən ona belə deyəsən: “*Yaxşıyam, sağ ol, sən necəsən?*” (“*Good thanks, and you?*”)

Nümunələrdən görüldüyü kimi, hər bir kontekstdə istifadəçilərin dilindən asılı olaraq mənə tam fərqli yollarla ifadə oluna bilər.

Bu da onu iddia etməyə əsas verir ki, praqmatika kontekstdə dil istifadəsini başa düşmək üçün açaqdır və o, dil də qarşılıqlı əlaqəni anlamaq üçün faydalı bir vasitə hesab edilməlidir.

Bir nümunəyə də baxaq:

Dostunla görüşəcəksən. O, gecikir. Sən onu görəndə saatına baxırsan və deyirsən: “*What time do you call this?!*” (Bu nə vaxtın gəlməyidir. Yaxud Saatdan xəbərin var? və s.)

Bu sualda iki mənə var:

1) Hərfi mənə: “*Saat neçədir?*” (*What time is it?*)

2) Əsl mənə: “*Niyə belə gec gəlmisən?*” Yaxud “*Niyə gecikirsən?*” (*Why are you late?*)

Burada praqmatikaya əsaslanaraq demək olar ki, danışanın məqsədi saatın neçə olduğunu öyrənmək deyil, onun əsas məqsədi qarşı tərəfin gecikməsini, yaxud gec gəlməsini vurğulamaqdır və burada həmçinin məzəmmət də vardır.

Digər nümunə:

Valideyn uşağından soruşur ki, dərslərini etmisən. Uşaq cavab verir ki, o, riyaziyyatdan olan tapşırığını yerinə yetirib və valideyn belə nəticə çıxarır ki, uşağın hələ digər ev tapşırıqları qalıb.

Məlum olur ki, praqmatika situasiyaya, kontekstə, fərdlərin psixi vəziyyətlərinə, əvvəlki dialoq və digər elementlər kimi amillərinə əsaslanaraq danışanın və dinləyənin nəyi nəzərdə tutduğu ilə bağlıdır.

Praqmatika: dilin öyrənilməsində-nəzərdə tutulan və təxmin edilən mənələrə diqqət yetirir. Dilçiliyin bu qolu bir çox anlayışları, o cümlədən aşağıdakı əsas sahələri əhatə edir:

*Danışiq implikaturu*¹: Bu konsepsiya söhbətdə olan insanların ümumi danışiq məqsədinə çatmaq üçün əməkdaşlıq etmələri ideyasına əsaslanır; ona görə də bu prosesdə danışanın suallara verdiyi cavablardan nəticə çıxarmaq olar. Məsələn, valideyn uşağa ev tapşırığını bitirib-bitirmədiyini soruşsa və uşaq riyaziyyatdan ev tapşırığını bitirdiyini cavablandırırsa, valideyn belə nəticəyə gələ bilər ki, uşağın hələ də bitirməli olduğu digər ev tapşırıqları vardır. Filosof P. Qrays 1975-ci ildə *implikatur* terminini və konsepsiyasını inkişaf etdirmişdir və o vaxtdan bəri bu termin geniş istifadə olunur [13].

¹ Implicature - *the action of implying a meaning beyond the literal sense of what is explicitly stated (açıq şəkildə ifadə edilənin hərfi mənasından kənar bir mənə ifadə etmək hərəkəti).*

Koqnitiv praqmatika: Bu sahə idrak və ya insan ünsiyyətinin psixi proseslərinə və yaxud idrak proseslərinə diqqət yetirir. Koqnitiv praqmatikanı öyrənən tədqiqatçılar, inkişaf qüsurları olan və ya nitqlərinə təsir edən kəllə-beyin travması almış şəxslərdə dil pozuntularına diqqət yetirə bilirlər.

Mədəniyyətlərarası praqmatika: Bu sahə fərqli dillərdə danışan müxtəlif mədəniyyətlərdən olan insanlar arasında ünsiyyəti öyrənir.

İstinad axınının idarə edilməsi: Söhbət zamanı dinləyənlər nə baş verdiyini və ya hərəkəti kimin yerinə yetirdiyini anlamaq üçün sintaktik (sintaksislə əlaqəli) elementləri izləyirlər - buna *istinad axınının idarə edilməsi* deyilir. Məsələn, kimsə sizə yaxınlaşıb desə ki, "Con içəridədir. O, mənə salam verdi" dedikdə, yaqın başa düşüləcək ki, danışan şəxsə salam verən Condur.

Uyğunluq nəzəriyyəsi: Praqmatikada əsas nəzəriyyələrdən biri D.Sperber və D.Uilsonun ilk təklif etdiyi *uyğunluq nəzəriyyəsi*dir. Bu nəzəriyyə P.Qraysın implikasiya ilə bağlı fikirlərindən ilhamlanaraq yaranmışdır. Nəzəriyyənin əsasında danışanın hər bir çıxışını dinləyənin onun (çıxışın) mənasını anlaması üçün kifayət qədər müvafiq məlumatla zəngin olması durur.

Sosiolinqvistika: Sosiolinqvistika eyni dildə danışanların mənsub olduqları müxtəlif sosial qruplara görə bir-birindən necə fərqli danışa biləcəyinə diqqət yetirir.

Danışq aktları: Dilçilikdə "danışq aktları" ifadəsi anlayış baxımından daha fəlsəfidir və fonologiyaya (dilənin spesifik fonetik səsləri və ya dialektlərinə aid olan linqvistik tədqiqat sahəsi) aidiyyəti yoxdur. Danışq aktları nəzəriyyəsi insanların tapşırıq və məqsədləri yerinə yetirmək üçün dildən və dil qaydalarından istifadə etdiyini bildirir. Məsələn, fiziki hərəkət bir stəkan su içməyi; zehni hərəkət bir stəkan su içmək barədə düşünməyi ifadə edərkən, danışq aktı bir stəkan su istəmək və ya kimsə bir stəkan su içməyi əmr etmək (xahiş etmək, təklif etmək, məsləhət görmək və s.) kimi aktları ehtiva edir.

Düşüncə nəzəriyyəsi: Bu nəzəriyyəni ilk dəfə D.Premak və Q.Vudruff 1970-ci illərdə irəli sürmüşlər. Düşüncə nəzəriyyəsi danışanın psixi vəziyyətinin başa düşülməsində onun dildən necə istifadə edəcəyini izah etməyə kömək edə biləcəyinə əsaslanır. Bəzi alimlər dil və onun müəyyən bir linqvistik kontekstdə istifadəsi ilə məşğul olan düşüncə nəzəriyyəsi ilə praqmatik səriştə arasında əlaqə olduğunu düşünürlər [9].

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, praqmatikanın tərifini və praqmatikanın istifadəsini nümunələri təhlil etmədən başa düşmək çətin ola bilər. Gündəlik danışqda istifadə olunan praqmatik vəziyyətləri təsvir etməyə kömək edə biləcək bir neçə nümunə daha verək:

Məsələn, kimsə səni görür və soruşur: "Necəsən?" (ingilis dilində "How are you?"). Bu gündəlik salamlama növüdür və çox nadir hallarda insanın müəyyən bir gündə özünü necə hiss etdiyinə təsir edə biləcək hər bir tibbi və şəxsi tərffüatın müzakirəsini əhatə edən cavabla qarşılır. Suala belə cavab vermək olar: "Yaxşı, necəsən?" (Fine, and you?). Bu, praqmatik cavab hesab olunur, belə ki, danışan

anlayır ki, sizin cavabınız tam şəkildə necə olduğunuzu deyil, sadəcə olaraq həmin an söhbətə başlamaq mənası ilə işlədilir və əgər söhbət inkişaf edərsə, sizin tam şəkildə necə olacağınız məlum olacaqdır.

F.Y.Veysəlli praqmatikanı belə təsvir edir: “Praqmatika deyilənlə deyilməyən arasındakı əlaqələri, o cümlədən deyilməsə də kontekst və məqamla bağlı, hansı məsafədən, hansı sosial amillər daxilində deyilənlə deyilməyənin ünsiyyətdə yerini öyrənir” [1, s.303]. Göründüyü kimi, praqmatika bir tərəfdən sintaksislə, digər tərəfdən isə semantika ilə bağlıdır. Bu onunla müşahidə olunur ki, sintaksis linqvistik formaların seçimi və onların düzxətt boyunca düzümü qaydalarını öyrənir, semantika isə linqvistik formaların real gerçəkliyə uyğun gəlib-gəlməməsini araşdırır, yəni sözlərin obyektlərə və cümlələrin dünyə reallığına münasibətlərini tədqiq edir.

Ünsiyyət zamanı tərəflər arasındakı münasibəti bilmədən, həmin söhbətdən qabaq hadisənin necə inkişaf etdiyini bilmədən, yəni propozisiya və presuppozisiya olmadan danışan və dinləyən arasındakı söhbətin praqmatik mənasını anlamaq olmaz. Ona görə də F.Veysəlli bu məsələni belə izah edir: “Praqmatika üst qatda açılmayan və ya açılması alt qatda mümkün olan problemlərin öyrənilməsilə məşğul olur” [1, s.305].

Nümunə təqdim edək:

“Parcels should be carried on the lift” (Bağlamalar eskalatorla aparılmalıdır).

Hava limanında istinad işarəsi üzərindəki bu cümlə adətən praqmatik olaraq qeyri-müəyyən olmasa da, linqvistik cəhətdən birmənalı deyil. Əvvəllər heç vaxt hava limanına getməmiş şəxs cümlənin semantik, hərfi mənasını səhv başa düşə bilər. Şəxs anlamaq bilər ki, hər kəs öz baqajını daşıyarkən eskalatora tərəf tələsməlidir. Lakin praqmatika (işarə ilə kontekstin daxil edilməsi) sayəsində anlamaq olur ki, işarə yalnız eskalatora aktiv şəkildə baqaj götürən insanlara aiddir, hamıya deyil. Vəziyyətin konteksti cümlənin mənasını müəyyənləşdirir.

Növbəti nümunə:

İki nəfər danışır və onlardan biri deyir: *“I have three daughters” (Mənim üç qızım var).*

Tam şəkildə qeyri-müəyyən olmasa da, bu cümlə danışanın üçdən çox qızı olmadığını ifadə edir, lakin, ola bilsin ki, danışanın üçdən çox qızı ola bilər və bu zaman da ifadə doğrudur. Praqmatika mənanı müəyyən etmək üçün cümlənin kontekstini özündə ehtiva edir.

Buna görə də əvvəlki sual “Uşağınız varmı?” kimi müəyyən edilir və bu da cavabın implikasiyasını (nəticəsini) dəyişir, yəni danışanın yalnız üç uşağının (üç qızının) olmasını ifadə edir.

Bundan əlavə, əvvəlki sual “Uşağınız varmı?” belə ehtimal yaradır ki, danışanın üç qızından əlavə, bir və ya bir neçə oğlu da ola bilər, yəni sual bu gümanı da yarada bilər.

Verdiyimiz nümunələrdən də görüldüyü kimi, praqmatika cümlələrin mənalарının açılmasında, danışanla dinləyən bir-birilərini anlamalarında, başa düşmələrində mühüm rola malikdir. Bu zaman implikatur, propozisiya və presuppozisiyanın rolu da unudulmamalıdır. Ümumi vəhdətdə kontekst və məqamdan asılı olaraq, cümlənin alt qatındakı məna tam şəkildə aydın başa düşülə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Veysəlli F.Y. Dilçiliyin əsasları. Bakı: Mütərcim, 2013, 420 s.
2. Chapman S. Pragmatics. Cambridge: Cambridge University Press, 2011, 211 p.
3. Honderich T. The Oxford Companion to Philosophy New Edition. Oxford: Oxford University Press, 2005, 1076.
4. Morris Ch. Signs, Language And Behavior, 2011, 380 p.
5. Levinson S.C. Pragmatics (Cambridge Textbooks in Linguistics). Cambridge: Cambridge University Press, 1983, 438 p.
6. Mey J.L. Pragmatics: An Introduction. UK: Wiley-Blackwell, 2001, 416 p.
7. Norrick N.R. Introduction: Pragmatics and its interfaces. John Benjamins Publishing company, 2018, pp. 1-10.
8. Assimakopoulos S. Pragmatics at Its Interfaces. USA: Mouton De Gruyter, 2017, 315 p.
9. <https://www.studysmarter.us/explanations/english/pragmatics/>
10. <https://www.britannica.com/science/pragmatics>
11. <https://study.com/learn/lesson/what-is-pragmatics-examples-rules.html>
12. <https://www.masterclass.com/articles/pragmatics-in-linguistics-guide#:~:text=A%20Brief%20Overview%20of%20Pragmatics,-Pragmatics%20is%20a&text=For%20example%2C%20if%20a%20parent,in%20other%20classes%20to%20finish.>
13. <https://plato.stanford.edu/entries/implicature/>

Mustafayeva L.A.

PRAGMATICS AS A FIELD OF LINGUISTICS

Summary

The article deals with pragmatics as a field of linguistics. It considers pragmatics to include the means of the study of natural language in communication, more specifically the study of relationships among languages and their users. It should be noted that pragmatics is sometimes distinguished from linguistic semantics and understood as the study of the system of rules that determine the literal meaning of linguistic expressions.

In addition, pragmatics studies how both literal and non-literal aspects of spoken (expressed) linguistic meaning are determined by principles that refer (broadly

interpreted) to the physical or social context in which language is used. Among these aspects are conversational and conditional *implications*. Other aspects include metaphor, zeugma, and some other definite speech acts.

Key words: *pragmatics, conversation, context, meaning, situation, question, answer*

Мустафаева Л.А.

ПРАГМАТИКА КАК ОБЛАСТЬ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Резюме

В статье рассматривается прагматика как область языкознания. В статье указывается, что прагматика включает средства изучения естественного языка в общении, в частности, изучение отношений между языками и их пользователями. Следует отметить, что прагматику иногда отделяют от лингвистической семантики и понимают как изучение системы правил, определяющих буквальное значение языковых выражений.

Кроме того, прагматика изучает, как буквальные и небуквальные аспекты устного (выраженного) языкового значения определяются принципами, которые относятся (в широком смысле) к физическому или социальному контексту, в котором используется язык. Среди этих аспектов разговорные и условные импликации. Другие аспекты включают метафору, зевгму и некоторые другие определенные речевые акты.

Ключевые слова: *прагматика, беседа, контекст, смысл, ситуация, вопрос, ответ*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.05.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2023

**Rəyçi: filologiya üzrə elmlər doktoru Leyla Mirhəsən qızı Cəfərova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**